

UOT 911.2

H.T.Haqverdiyev, A.H.Ağazadə, B.B.Kərimov
AMEA akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
behmen_76@mail.ru

HACI ZEYNALABDİN ŞİRVANININ SƏYAHƏTİNİN COĞRAFIYASI

Açar sözlər: *Azərbaycan, H.Z.Şirvani, coğrafiyaşünas-səyyah*

Məqalədə tanınmış səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvaninin Şərq ölkələrinə coğrafi səyahəti və dünya xəritəsinin ilkin formalaşmasında rolu təhlil olunur.

Məşhur səyyah H.Z.Şirvaninin Şərq ölkələrinin coğrafiyası haqqında ideya və fikirləri onu dövrün ilk coğrafiyaçı-tədqiqatçısı kimi tanıtmışdır. Onun eyni zamanda dünya coğrafiyasının formalaşmasını əks etdirən dünyanın xəritəsinin yaranmasında və coğrafi məskunlaşma qanunauyğunluqlarının tədqiqində də xüsusi xidmətləri vardır.

A.Т.Ахвердиев, А.А.Агазаде, Б.Б.Керимов

ГЕОГРАФИЯ ПУТЕШЕСТВИЯ ГАДЖИ ЗЕЙНАЛАБДИНА ШИРВАНИ

Ключевые слова: *Азербайджан, Г.З.Ширвани, географ-путешественник*

В статье анализируется географическое путешествие Гаджи Зейналабдина Ширвани в страны Востока и его роль в формировании начальной карты мира.

Известный путешественник Г.З.Ширвани известен как первый географ-исследователь своего времени своими идеями и мыслями о географии восточных стран. В то же время у него большие заслуги в создании карты мира, отражающей формирование мировой географии, а также в исследовании закономерностей географического расселения.

H.T.Haqverdiyev, A.H.Aghazadeh, B.B.Kerimov

GEOGRAPHY OF AROUND THE BY HAJI ZEYNALABDIN SHIRVANI

Keywords: *Azerbaijan, H.Z.Shirvani, geographer-traveler*

The article analyzes the geographical journey of Haji Zeynalabdin Shirvani to the countries of the East and its role in the formation of the initial map of the world.

H.Z.Shirvani, a famous traveler, is known as the first geographer-researcher of his time with his ideas and thoughts about the geography of eastern countries.

At the same time, he has great merits in creating a world map, reflecting the formation of world geography, as well as in the study of regularities of geographic settlement.

Hər bir elmin tarixinin öyrənilməsi, onun gələcək inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Keçmişimizin elmi axtarışlarını, səhvlərini və əldə etdikləri nailiyyətləri bilmədən elmin perspektivlərini müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Tarix gələcəyin proqnozlarının əsaslarından biridir. Nə qədər ki, insanlar yaşayır təbiətin tarixi və insanların tarixi bir-biri ilə bağlıdır və biri digərinə əsas yaradır. Vahid bir elm kimi formalaşan coğrafiya mürəkkəb inteqrasiya və diferensiasiya mərhələlərindən keçmişdir. İlkin olaraq təbiət və cəmiyyət elmləri tərkibində yaranan coğrafiyanın qolları sonrakı inkişaf mərhələlərində inteqrasiyaya uğrayaraq vahid elmə çevrilmişdir.

Coğrafiya elminin tarixi inkişafı rəvan olmamışdır. Uzun müddət irəliyə doğru yavaş-yavaş hərəkətlə yanaşı, birdən elə kəskin dönüş mərhələləri olur ki, bu mərhələlərin də daha dəqiq öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur.

Coğrafiya tarixi elminə hələllik tam tərif verilməmişdir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə demək olar ki, coğrafiya tarixi Yer səthi və onun ayrı-ayrı hissələrinin kəşf olunması, xəritələşdirilməsi və coğrafi elmi fikirlərin yaranması və inkişafının tarixini öyrənir.

Tarixi coğrafiya müəyyən ölkələrin, yaxud ərazinin fiziki, iqtisadi və siyasi coğrafiyanın keçmiş vəziyyətini öyrənən tarixi-coğrafi biliklər sahəsidir. Coğrafiya tarixindən fərqli olaraq tarixi coğrafiya keçmiş dövrlərin konkret iqtisadi coğrafiyasını tədqiq edir.

Coğrafi kəşflər tarixi özünün yazısı olan (rəsmlərdən əlavə) xalqların nümayəndəsinin ilk dəfə bu və ya digər obyektə (materiklər, okeanlar, dənizlər, adalar, boğazlar, zirvələr, vulkanlar və s.) ilk dəfə olması, bu obyektlərin təsvirini verməsi və yaxud onu xəritəyə köçürməsidir. İndi buraya həmçinin coğrafiya sahəsində kəşf olunan yeni nəzəriyyələr və qanunauyğunluqların tarixi də əlavə edilir.

Bunu, xüsusilə coğrafi kəşflər edən, bu elmi qabağa aparən görkəmli səyyahların əsərlərinin təhlilindən aydın görmək olur.

Beləliklə, aparılan ekspedisiyalar və ayrı-ayrı səyyahlar tərəfindən həyata keçirilən coğrafi kəşflər coğrafiya elmi ilə bağlı nəzəri və praktiki ümumiləşdirmələr aparmaq üçün böyük həcmli material toplamağa imkan vermişdir. Coğrafi kəşflər coğrafiya elminin tarixini yaratmışdır. Əgər böyük coğrafi kəşflərin başlıca məqsədi dünyanın fiziki xəritəsinin alınması ilə bağlı idisə, hazırda coğrafi kəşflərin məqsədi yeni coğrafi qanunlar və qanunauyğunluqların aşkar edilməsinə yönəlmişdir. Belə coğrafi kəşflər elmi tədqiqatın fundamental sahəsinə aid edilir. Onlar yerin quru səthi və Dünya okeanının mənimsənilməsi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Yer mənimsənilməsi prosesində ilk növbədə, təbiətin müxtəlif tiplərinin qarşılıqlı təsir mexanizmlərini, insanların müəyyən tarixi biliklərini, təsərrüfatın əlaqələndirilməsi formalarını və s. bilmək tələb olunur. Nəzəri kəşflər və

onların tətbiqi olmadan coğrafiya mürəkkəb inkişaf mexanizmlərini və onların idarə edilməsi imkanlarını əsaslandırma bilməz.

Əvvəllər əsasən səyyahların məlumatlarına istinad edən coğrafiya sonralar öyrəndiyi obyektlərə görə müxtəlif sahələrə ayrılmışdır. Müasir coğrafiya fəlsəfə, nəzəri coğrafiya və digər nəzəri elmlərlə yaxınlaşaraq daha çox metodoloji elmə çevrilmişdir. Zamanın tələbi onun digər elmlərlə inteqrasiyasını gücləndirir. Lakin bununla yanaşı, coğrafiya elmi özünün daxili inkişaf məntiqinə və qanunauyğunluqlarına malikdir.

Dünya coğrafiya elminin yaradıcılarından sayılan məşhur Azərbaycanlı səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Avropa, Asiya, Afrika ölkələrində və dünya okeanlarında bir sıra coğrafi müşahidələr apararkən həmişə Azərbaycanın təbii coğrafi mövcudluğunu, rəngarəngliyini onlarla müqayisə etmişdir. O, göstərir ki, dünyada mövcud olan bütün coğrafi qanunauyğunluqların və təbiətin yaratdığı möcüzələrin demək olar ki, əksəriyyətinə Azərbaycanda rast gəlinir. Azərbaycan hətta qədim milli mədəniyyətinə, coğrafi zənginliyinə görə həmin ölkələrin çoxunu kölgədə qoyur. O, həmçinin Azərbaycanı Ərəbistan səhraları, Afrika savannaları, Çin meşələri ilə müqayisə etmişdir. Özünün dünya coğrafiyasına həsr etdiyi “Səyahət bağçaları”, “Səyahət bağları”, “Səyahət bostanı” kimi əsərlərində, yeri gəldikcə, Azərbaycanın coğrafi zənginliyi, milli mədəniyyəti haqqında maraqlı müqayisələr yazmışdır.

Son dərəcə nəcib və xeyirxah bir insan olan H.Z.Şirvaninin ən yüksək ideali elmə xidmət etmək olmuşdur. Bu baxımdan Yaxın və Orta Şərqdə yaxşı tanınmış görkəmli elm xadimi kimi tanınmışdır. O, Şərqi yetişdirdiyi ən böyük elm xadimlərindən biri olaraq ürəyi daima insanlığa, bəşəriyyətə xidmət etmək eşqi ilə döyünmüş, yazıb-yaratmağa, özündən sonrakılara bir yadigar qoymağa, çox gəzib, çox öyrənməyə səy göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi yer kürəsinin ilkin coğrafi xəritəsinin hazırlanmasında klassik coğrafiyaçıların kəşflərinin son dövrlərində, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci yarısında dünyanın coğrafiyasının xəritəsi haqqında ilkin fikir söyləyənlərdən biri də həmyerlimiz Hacı Zeynalabdin Şirvani olmuşdur. Coğrafi mənbələr göstərir ki, H.Z.Şirvani ömrünün 40 ilini bilavasitə yer kürəsinin, o cümlədən şərq ölkələrinin coğrafiyasının xəritələşdirilməsinə və bu ölkələrin coğrafiyasının öyrənilməsinə həsr etmişdir. Səyyah həqiqətən çox çətinliklə keçilən susuz səhralardan, qarlı dağlardan, insanları lərzəyə gətirən okean və dənizlərdən keçərək 60 min kilometrdən çox yol qət etmişdir. Bu nəhəng yer kürəsinin yarıya bölünən ekvator xəttinin uzunluğu 40 min kilometrdir. Deməli, bu məşhur coğrafiyaçı-səyyah ekvator xəttindən bir yarım dəfə çox məsafə keçmişdir. Özünün dediyi kimi, “Mən dənizlərin dalğalarından, insafsız feodalların qəddar qoşunlarından çox əziyyət çəkdim” (2, s.5), deyərək yazması bütün rastlaşdığı çətinlikləri reallaşdırır. Təxmini

hesablamalara görə, H.Z.Şirvani hazırda dünya xəritəsində 100-ə yaxın coğrafi məkanların coğrafi ünvanını müəyyən etmişdir. Bunlar dünyanın klassik səyyah və kəşfiyyatçıların tarixi-coğrafi tədqiqatlar salnaməsində həqiqətən fərqlənən çox böyük göstəricidir. Hər bir məkanın tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri, coğrafi məskunlaşması, məşğuliyyəti, təbii ehtiyatları haqqında məlumatların toplanması, yekun təhlili, ümumiyyətlə, yer kürəsinin coğrafiyasına dair qlobal məlumatları xeyli zənginləşdirmişdir. Səyyah ilk tarixi-coğrafi kəşflər silsiləsinə özünün yaşadığı İraq dövlətinin Bakübə şəhərindən başlamışdır. Səyyah əvvəlcə İran istiqamətində Gilan vilayətinin coğrafiyası ilə tanış olmuşdur. Həmin ərazinin ümumi coğrafiyasını təsvir edərkən səyyahın nəzərini Savalan dağlarının möhtəşəm təbii mənzərəsi daha çox cəlb etmişdir. Həmin ərazidən aydın seçilən Talış sıra dağlarının Xəzər dənizinə söykənən və dənizlə dağlar arasında xüsusi sədd yaradan yamacındakı mövcud landşaft qurşaqlarının düzülüşündəki fərqli “assimetrik” coğrafi əlamətlər səyyahda elmi maraq doğurmuşdur.

Səyyahın əsərlərindən də göründüyü kimi, Talışın gözəl təbiəti, xüsusilə onun sıx meşələri, geniş bağları səyyahı heyran etmişdir. O, Talışın təbiətindən başqa onun tarixi, təsərrüfatı, əhalisi, mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə də marqlanır. Buradakı bol su, isti hava və münbit torpağın daşı belə göyərtməyə qadir olduğunu qeyd edən səyyah daha sonra yazırdı: “Lənkəran Talış vilayətinin mərkəzidir. Xəzər dənizinin sahilində yerləşmiş və üç tərəfdən meşə ilə əhatələnmişdir. Şəhərdə yeddi yüzə yaxın ev vardır. Lənkəranın tərkibinə abad yaşayış məntəqələri və kəndlər daxildir. Əyalətdə orda-burda görülən gölməçələr çox vaxt yayda belə qurumur və bu yerlərin rütubətliyini artırırdı” (5, s.436).

Beləliklə, Talış dağları ilə Xəzər dənizi arasındakı tarixi mövcudluq coğrafi “anomaliya” prosesinin ilk müşahidəçisi kimi Şirvani demək olar ki, hələ 200 il bundan əvvəl məşhur səyyah H.Z.Şirvani olmuşdur. Həmin marşrut ərəfəsində onun Lənkəranın ayrıca fiziki-coğrafi vilayət kimi ifadəsini işlətməsi sonralar Azərbaycanın inzibati bölgülər təsnifatının və xəritələşmənin hazırlanmasında əsas ideya kimi rol oynamışdır. Eyni zamanda hələ 200 il bundan əvvəl səyyah göstərmişdir ki, Lənkəran vilayətində 700-dən çox yaşayış məntəqələri olmuşdur. Bu məlumatların özü də XVIII əsrdə Azərbaycanın regionlarında əhalinin məskunlaşmasının tarixi-coğrafi dinamikasını bilmək üçün yaxşı göstərici olmuşdur. Bütün bunlar Lənkəran-Astara coğrafi vilayətində coğrafi məskunlaşma qanunauyğunluqlarını müqayisəli təhlil etməyə kömək etmişdir (3, s.77).

Ümumiyyətlə, coğrafi təkamül mərhələsində tarixi-coğrafi dövrlər üzrə hər hansı mütərəqqi coğrafi qanunauyğunluqların və fikirlərin yaranması cəmiyyətdə coğrafi məskunlaşma və inkişafın proqnozlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, eramızdan əvvəl V əsrdə dünyanın klassik tarixi

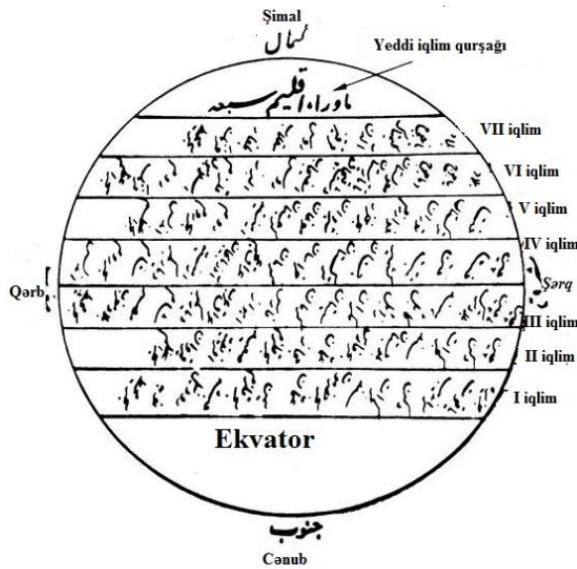
coğrafiyasının atası hesab olunan Herodot özünün yazdığı “Tarix” əsərində həmişə Xəzər dənizinin coğrafiyası haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, Xəzər dənizini yaxşı bilirdi, lakin nəhəng su hövzəsinin coğrafi koordinatlarını bilmək üçün müvafiq metodlara ehtiyac duyulurdu. Bu məqsədlə o, öz təcrübəsində sadə bir metodla, yəni Xəzərin bir nöqtəsindən bütün akvatoriyası boyu müşahidə aparmağa nail oldu. Nəticədə, müşahidəçi amil kimi bütün Xəzərin akvatoriyasını dolanaraq yenidən həmin çıxdığı nöqtəyə gəlib çıxır. Beləliklə, məşhur coğrafiyaçı müəyyən etdi ki, həqiqətən Xəzər dənizinin dünya okeanları ilə birbaşa coğrafi əlaqəsi yoxdur. Lakin Xəzər dənizinin bioloji oxşar əlamətləri vaxtilə Xəzər, Qara və Aralıq dənizlərini birgə əlaqələndirən və qədim “Tetis” okeanının qalığı olaraq formalaşdığını göstərir. Əlbəttə, bu kimi elmi fikirlər həlledici coğrafi nəzəriyyələr olmasa da, Xəzər dənizinin dünyanın coğrafi xəritəsində qapalı, nəhəng su hövzəsi olması yanaşmanı reallaşdırdı.

Ümumiyyətlə, bütün elm sahələrində, o cümlədən mövcud tarixi-coğrafi nəzəriyyələrin və kəşflərin əsasını bilavasitə tədqiqatçılar tərəfindən ilkin işlənilmiş bəsit fikir və ideyaların təkmilləşmiş forması təşkil edir. Bu aspektdə H.Z.Şirvani Lənkəran zonasını tədqiq edərkən Xəzər dənizi akvatoriyasında müşahidə etdiyi Sarı adası haqqında olan fikirləri də paleocoğrafi cəhətdən maraqlı olmuşdur. Səyyah qeyd edir ki, vaxtilə Salyan limanının yaxınlığında çox əlverişli coğrafi şəraiti ilə seçilən Sarı adası yerləşmişdir. Hətta dəniz vasitəsilə Azərbaycana gələn rus tədqiqatçı karvanları həmişə bu adada lövbər salarmışlar. Lakin müəyyən dövrlərdən sonra Xəzər dənizi səviyyəsinin tədricən düşməsi nəticəsində Sarı adası bir neçə adalara bölünərək silsiləvari forma almışdır. Hazırda isə həmin adalar silsiləvari birləşərək yarımada əmələ gətirmişdir. Deməli, zaman keçdikcə bu kimi tarixi-coğrafi inkişaf dinamikası Xəzər dənizi sahillərinin geomorfologiyası və yaxud paleocoğrafiyası haqqında fikirlərin söylənilməsinə asanlaşdırmışdır. H.Z.Şirvaninin növbəti coğrafi marşrutu olduqca sərt və mürəkkəb relyef şəraiti ilə seçilən Əfqanıstan ölkəsinə həsr edilmişdir. Səyyahın əsas məqsədi gəzdirdiyi coğrafi məkanların dünya xəritəsində mövqeyini müəyyənləşdirmək, xüsusilə bir-biri ilə qonşu olan ölkələrin fərqli və oxşar xüsusiyyətləri, həmçinin çox gəzdirdiyi şərq dünyasının ümumi coğrafiyası barədə elmi təsəvvürləri yaratması olmuşdur. Bu məqsədlə H.Z.Şirvaninin coğrafi kəşfləri həmişə ardıcıl və silsiləvari xarakter daşımışdır. Əfqanıstan səyahətində səyyah ən çox şərqin ən mənzərəli və tarixi-coğrafi qədimliyi ilə tanınan Herat şəhərini təsvir etmişdir (1, s.67). Həmin şəhərdə vaxtilə yaşamış dövrünün böyük alimi Mövlana Kamaləddinin Şamaxı bölgəsindən olması və onun Herat şəhərində xüsusi məktəb açması, orada təhsilin inkişafındakı maarifpərvərlik keyfiyyətlərindən yazması həqiqətən Azərbaycanın elm və mədəniyyətinin bir daha tarixi qədimliyini göstərir. Çünki Şamaxı həqiqətən Azərbaycanın, ümumiyyətlə, Qafqazın ən qədim tarixi-

coğrafi mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Hətta eramızın II əsrində yaşamış məşhur yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomey qədim Albaniyanın məşhur şəhərləri sırasında Mamexiya (Şamaxı) adını çəkməsində reallığı əks etdirir. H.Z.Şirvani İran və Əfqanıstan üzrə topladığı coğrafi dəyərləri ümumiləşdirərək həmin ölkənin zəruri potensial ehtiyatlarına yüksək qiymət verir. Qeyd edir ki, “Əgər Xorazmın suyu, İsfahanın torpağı və Heratın havası – üçü bir yerdə olarsa orada adam ölməz”. Səyyahın ən qiymətli dəyərlərindən biri gəzdirdiyi coğrafi məkanların bütün sahələrini hərtərəfli təhlil etməsi olmuşdur. Xüsusilə həmin ölkələrdə intişar tapmış coğrafi potensialın kompleks təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki coğrafi zaman və məkan daxilində yer kürəsində insanların coğrafi məskunlaşması, təbiətin antropogenləşməsi, müstəmləkəçilik prinsiplərinin sürətlənməsi üçün insanlara bu kimi coğrafi məlumatların öyrənilməsinə çox böyük ehtiyac var idi. Səyyah 1802-ci ilin əvvəllərində Əfqanıstandan qədim Şərq mədəniyyətinə malik Hindistana yola düşür. Onun bu səyahət müddəti səkkiz il davam etmişdir. Bu müddətdə o, Hindistan, Pakistan və digər ölkələrlə yanaşı, Hind okeanının akvatoriyasında İkri-Suam və Maçin adalarının coğrafi konturlarını müəyyən etmişdir. Həmin coğrafi marşrutdan geri dönərkən Kəşmir, Qərbi Tibet, Şərqi Türkünistan və Turan ölkələrinin coğrafi xüsusiyyətlərini təsvir edir (5, s.234). Qeyd edir ki, o zamanlar hazırki böyük sənaye coğrafiyasına malik Peşavari şəhərində cəmi otuz min yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Lakin hazırda Peşavari şəhərinin sosial-iqtisadi və sənayenin inkişafı coğrafiyası qat-qat artmışdır. Hətta təxminən 200 il bundan əvvəl həmin coğrafi məkanın əhalisinin milli tərkibi (hindlilər, türklər, taciklər və əfqanlar) haqqında mühüm məlumat vermişdir. Bu kimi coğrafi amillər ümumiyyətlə coğrafi məkanların tarixi-coğrafi inkişaf təkamülünü izləmək və müqayisə etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. H.Z.Şirvani bu ölkələrdə olarkən təkcə onların təbii-coğrafi aspektlərini deyil, eyni zamanda xalqın tarixi adət-ənənələrinin, musiqisinin, tarixi abidələrinin coğrafiyasını dərinlən öyrənməyə çalışmışdır.

H.Z.Şirvani öz əsərlərində Şərq yarımkürəsinin şimal hissəsini bir-birindən fərqlənən “yeddi” iqlim zonasına bölmüşdür. Bu baxımdan səyyah öz yazılarında zona və qurşaq sözünü işlətməmişdir. Lakin səyyahın cənubdan şimala tərəf təsvirini verdiyi iqlim sərhədləri əsasən zonalar üzrə bölmüşdür. Müəllifin verdiyi bu iqlim sahələri mürəkkəb olsa da zonalıq aydın görünür.

H.Z.Şirvani qədim coğrafiyaşünasların fikirlərinə əsaslanaraq yeddi iqlim qurşaqları haqqında qısa məlumat vermişdir. Lakin bəzi yunan coğrafiyaşünaslarının verdikləri “yeddi iqlim”in adı çəkilsə də, təsvirləri çox zəif verilmişdir. Görkəmli coğrafiyaşünas H.Z.Şirvanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, həmin iqlim zonalarının tutduğu ərazilərin bir hissəsini gəzməmiş və müşahidə etdiyi iqlimi gördüyü kimi təsvir etmişdir. Bu baxımdan o, coğrafiya elmini yeni faktlarla zənginləşdirmişdir.

H.Z.Şirvaninin tərtib etdiyi Yerin ilk yeddi iqlim zonaları xəritəsi

H.Z.Şirvaninin dünyanın ən sərt relyefi ilə xarakterizə olunan Hindi-Quş dağlıq ölkəsinə səyahəti də olduqca maraqlıdır. Ərazinin ən maraqlı coğrafi xüsusiyyətlərindən biri orada qədim abidələrin və mağaraların olmasıdır. Mağaraların və abidələrin əmələ gəlməsi bilavasitə insanların özləri tərəfindən yarandığını əlaqələndirir. Burada da iri daş qayalardan hazırlanmış abidələrin hündürlüyünün bəzən 30-40 metr olduğu göstərilir. Mağaraların əksəriyyəti insanların bilavasitə yaşayış məkanı kimi istifadə olunmuşdur. XIII əsrdə Çin ilə Əfqanıstan ölkələri arasındakı yolun ilk tədqiqatçısı kimi məşhur İtalyan səyyahı Marko Polonun şərafinə tarixi abidə qoyulmuşdur. Burada qədim abidələrin və mağaraların çox olması isə özlüyündə həmin ərazilərin coğrafi məskunlaşma prosesinin də qədimliyini göstərən əsas şərtlərdən biridir. Səyyah yazır ki, Əfqanıstan coğrafi cəhətdən çox şərəfli ölkədir. Zəngin coğrafi ehtiyatlara malikdir. Dağların hamısında duz görünür. Duz ehtiyatı o qədər çoxdur ki, bütün yer üzərindəki dünya durduqca bəsdir. Beləliklə, məşhur səyyah bütünlüklə Himalay-Altay dağlıq ölkəsi, eyni zamanda Yaxın Şərq ölkələrinə dair ən zəngin məlumatlara malik coğrafiyaçı-tədqiqatçı kimi tanınır. Dünyanın coğrafi xəritəsinin ilkin yaranmasında və coğrafi məskunlaşma qanunauyğunluqlarının və potensialının tədqiqində H.Z.Şirvani yaradıcılığının çox böyük rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bakıxanov A.* Gulustani-İrəm. Bakı: Minarə, 2000, 224 s.
2. *Kəramov N.K. H.Z.* Şirvaninin Hindistan və Seylona səyahətləri. Bakı: Bilik, 1958
3. *Kəramov N.K.* Qırx il səyahətdə. Bakı, 1977
4. *Quliyev A.H.* Elm aləmində unudulmuş coğrafiyaşünas // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 1964, №2, s.77-78
5. *Şirvani H.Z.* Riyazüs-səyahət. 2-ci hissə / Ağamir Quliyevin redaktəsi ilə. Moskva: Nauka, 1974